

Марина Палієнко
 Микола Щербак
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
 Київ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ВІЙСЬКОВОГО АРХІВУ

Важливим аспектом вивчення історії української політичної еміграції міжвоєнного періоду є дослідження процесу формування, переміщення та історичної долі зібраних нею документальних колекцій. У радянський період ця проблема залишалася поза увагою дослідників, по-перше, через політичні причини, а, по-друге, через недоступність самих еміграційних архівів, значна частина яких перебувала на таємному зберіганні у спецвідділах радянських архівів. Поступове їх розсекречення та введення до наукового та суспільного обігу розпочалося лише на межі 1980-х – 1990-х років, що у свою чергу призвело до актуалізації проблеми вивчення історії формування цих джерельних комплексів. Упродовж 1990-х – початку 2000-х років побачила світ ціла низка праць українських та зарубіжних дослідників, присвячена як висвітленню діяльності окремих архівних, музейних та бібліотечних осередків української еміграції в Європі, так і долі їх колекцій у повоєнний період (зокрема праці Л. Лозенко, М. Мушинки, Р. Махаткової, М. Палієнко, А. Кентія та ін.)¹. Вагомий внесок у дослідження проблеми переміщення колекцій був зроблений американською дослідницею Патрицією Кеннеді Грімстед, результати багатолітньої пошукової діяльності якої знайшли відображення в англomовній праці “Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції”. У 2005 р. у Києві вийшла друком книга П.К. Грімстед “Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної україніки”, яка являє переклад дев'ятого розділу зазначеної вище монографії³.

Сьогодні великий масив матеріалів з українських еміграційних архівів міжвоєнного періоду представлений у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного. Водночас слід відзначити, що значна частина документальних колекцій міжвоєнної еміграції залишається поза межами України і зберігається, між іншим, в архівних, музейних, бібліотечних фондах Чехії та Словаччини (у Національному архіві в Празі, Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки, Архіві міста Праги, Музеї українсько-руської культури у Свиднику та ін.)⁴. Крім того, надзвичайно цінний комплекс джерел з історії україн-

ської політичної еміграції перебуває сьогодні на зберіганні у Державному архіві Російської Федерації та Російському державному військовому архіві у Москві. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема виявлення “еміграційної українки” у фондах зазначених архівосховищ, встановлення джерел походження цих матеріалів, визначення їх автентичності, репрезентативності та наукової цінності, і таким чином організації інтелектуального доступу до їх інформації.

Дана публікація присвячена характеристиці та аналізу матеріалів з історії української еміграції, які зберігаються сьогодні у Російському державному військовому архіві (РДВА). До складу фондів РДВА ці матеріали потрапили після ліквідації Центру зберігання історико-документальних колекцій. Остання ж інституція була утворена у червні 1992 р. з метою зберігання колекцій колишнього Центрального державного особливого архіву СРСР (ЦДОВА СРСР) – таємного архіву, який постав у 1946 р. згідно до спеціальної постанови Ради народних комісарів СРСР. Основу ЦДОВА СРСР у момент його створення складали трофейні фонди польського походження, які були вивезені з території Західної України та Західної Білорусі у 1939 р., а також документи, що були знайдені радянськими військами та спецслужбами у травні – червні 1945 р. в Чехословаччині (у районі м. Чеська Липа) та в Нижній Сілезії (м. Хабельшвердт поблизу Вельфельсдорфа).

Комплекс трофейних документів включав у себе як власно німецькі документи, так і матеріали, що були вивезені нацистами під час окупації європейських країн. Ця друга група включала документи державних установ європейських держав (Франції, Бельгії, Польщі, Австрії та ін.), більшу частину яких складали французькі документи (серед яких була широко представлена офіційна документація Головного управління національної безпеки Франції, Друге бюро Генштабу Франції, військового міністерства Франції). До цієї групи відносилися також документи масонських лож, громадських та політичних організацій, єврейських общин, навчальних закладів, архіви суспільних та політичних діячів. Загалом ЦДОВА СРСР у 1946 р. прийняв на зберігання 1,5 млн. справ⁵. У 1960 р. до архіву надійшли також матеріали установ СРСР, які займалися військовополоненими та інтернованими іноземних країн.

Більшість документів перебувала у стані розсіпу, з огляду на що упродовж кінця 1940-х – початку 1960-х рр. вони пройшли науково-технічне опрацювання в архіві. Слід також відзначити, що, починаючи з середини 1950-х рр., розпочався процес часткового повернення (реситуції) окремих матеріалів. Однак, за радянських часів цей процес відбувався дуже повільно, за таємними домовленостями окремі групи документів поверталися виключно країнам соціалістичного табору – НДР, Польщі, Чехословаччині. Тільки з розпадом СРСР відбулося часткове пошукання процесу передачі урядом Російської Федерації, зокрема, 1993 – 1994 рр. Франції було передано 944718 справ фран-

цузького походження, а у 2000 р. – ще 77992 справ; у 1997 р. князівство Ліхтенштейн одержало 1101 справу⁶.

Підтвердженням того факту, що серед “трофейних” матеріалів були представлені й окремі групи документів з історії української міжвоєнної еміграції, є виявлена нами у фонді Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР “Довідка-орієнтировка про наявність у Центральному державному особливому архіві СРСР документальних матеріалів про діяльність українських націоналістів”, датована 3 жовтня 1956 р.⁷ Згідно цієї довідки, укладеної заступником начальника ЦДОА СРСР капітаном Хрящовим, в архіві зберігалося понад 10 фондів, які містили документальні матеріали “петлюрівських емігрантських організацій” у Франції та Чехословаччині міжвоєнного періоду. Серед зазначених фондів були:

1) Особовий фонд Олександра Шульгина (містив матеріали трьох пражських конференцій української еміграції – протоколи засідань, мандати делегатів, їх звіти; рукописи статей О. Шульгина, його листування, документи, які відображали діяльність О. Шульгина в різних комісіях Ліги націй);

2) Фонд “Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі” (складався з матеріалів Судової комісії в справі вбивства С. Петлюри – стенограми судових засідань французькою мовою, перекладів значної кількості українських документів, що були представлені французькому суду, протоколів засідань комісії, вирізок з французьких та українських газет із звітами про процес Шварцбарда, рукопису книги А. Яковліва “Паризький процес”; у фонді містилися також верстка та гранки біографічних статей про С. Петлюру, листування та фінансові документи бібліотеки, збірка прес-бюлетенів, які видавалися українськими організаціями у Парижі, Берліні, Брюсселі, Варшаві, Лондоні, Празі, Женеві, Вашингтоні, Філадельфії, Нью-Йорку французькою, польською, англійською, німецькою мовами, комплекти журналу “Рідна школа”, що видавався у Львові у 1933 – 1938 рр., комплект видань Українського наукового інституту в Берліні та ін.);

3) Фонд редакції журналу “Тризуб” в Парижі (містив листування редакції, оригінали статей та заміток для окремих номерів журналу, гранки та верстки окремих номерів, архів редакції з матеріалами різних емігрантських організацій, бюлетені та протоколи з’їздів “Союзу українських емігрантських організацій у Франції”, велику кількість газетних вирізок із повідомленнями про стан справ у Радянській Україні, Західній Україні, Закарпатській Україні та життя української еміграції, колекцію програм українських концертів та афіш театральних вистав, рукописи українських творів та ін.);

4) Фонд “Товариство бувших вояків Армії УНР у Франції” (складався із списків, анкет, заяв про прийом у члени товариства, протоколів його засідань, рукописів, спогадів, доповідей, листування голови товариства генерала О. Удовиченка);

5) Фонд “Українська господарська академія у Подєбрадах (Чехословаччина)” (містив статут, протоколи та листування видавничого товариства при академії, залікові листи студентів, групові фотографії студентів та викладачів, бюлетені та ін.).

Крім того, як відзначалося у довідці, в архіві зберігалось кілька великих за обсягом фондів, де знаходилися документи Товариства заporожців, Українського Червоного Хреста, Українського товариства сприяння Лізі Націй, Української православної автокефальної парафії в Парижі, особовий фонд міністра фінансів УНР П. Чижевського.

Оскільки діяльність архіву та інформація про його існування за радянських часів була цілковито засекречена, лише на початку 1990-х років окремі вчені отримали обмежений доступ до його фондів. Вперше архів було згадано у пресі у лютому 1990 р.⁸ Невдовзі ЦДОА СРСР було реорганізовано у Центр зберігання історико-документальних колекцій, фонди якого складались з двох великих комплексів: 1) документів про військовополонених та в'язнів таборів Другої світової війни та повоєнного періоду (168 фондів за 1939 – 1960 рр.) та 2) трофейних матеріалів (857 фондів за період з XIV ст. до 1945 р.).⁹ Після чергової реорганізації фонди цього архівосховища були передані до Російського державного військового архіву.

Однак до сьогодні матеріали з історії української еміграції, які зберігаються в РДВА, фактично залишаються поза науковим обігом. Доступ до них ускладнений й тим, що у покажчику фондів архіву, який побачив світ у 2001 р., згадується тільки фонд “Націоналістична організація “Українська бібліотека ім. С. Петлюри” (м. Париж)” (ф. 271к)¹⁰. Між тим у ньому “опущено” інформацію про наявність в архіві інших фондів “еміграційної україніки”, попри те, що вони там все ж таки зберігаються. Вперше перелік цих фондів та коротку анотацію складу їх матеріалів було вміщено в англomовній статті П.К. Грімстед на сторінках “Harvard Ukrainian Studies”, присвяченій повоєнній долі колекції Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі¹¹.

Отже, у РДВА перебувають на зберіганні кілька фондів, матеріали яких торкаються діяльності міжвоєнної української еміграції в Європі (головним чином – у Франції):

ф. 65к – Український народний союз у Франції (оп. 1, 26 од. зб., 1933 – 1939 рр.);

ф. 267к – Котенко Тимофій, український націоналістичний письменник (оп. 1, 3 од. зб.);

ф. 268к – Судова комісія українських емігрантів, Париж (оп. 1, 83 од. зб., 1917 – 1927 рр.);

ф. 269к – Товариство бувших військовослужбовців армії Української народної республіки у Франції (оп. 1, 48 од. зб., 1921 – 1940 рр.);

ф. 270к – Редакція щотижневика “Тризуб”, Париж (оп. 1, 106 од. зб., 1925 – 1940 рр.);

ф. 271к – Націоналістична організація “Українська бібліотека ім.

- С. Петлюри” (м. Париж) (оп.1, 196 од. зб., за 1892 – 1942 рр.);
 ф. 272к – Чижевський Павло Іванович (оп.1, 8 од. зб., 1919 – 1926 рр.);
 ф. 273к – Українська асоціація при Лізі Націй (оп.1, 86 од. зб., 1918 – 1940 рр.);
 ф. 274к – Українські націоналістичні організації у Чехословаччині (оп.1, 16 од. зб., 1922 – 1938 рр.).

Вивчення історії діяльності Української бібліотеки ім. С. Петлюри, аналіз процесу комплектування її міжвоєнної колекції, а також долі зібрання під час Другої світової війни дає підстави стверджувати, що серед зазначених вище фондів РДВА наявні документи, які були на початку 1941 р. конфісковані та вивезені нацистами з Парижа (зокрема, матеріали власне Бібліотеки, редакції часопису “Тризуб” та Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції)¹².

Серед документів, що відклалися у фондах РДВА, найважливіше значення для дослідження історії Української бібліотеки ім. С. Петлюри та реконструкції її зібрання становлять матеріали, які відклалися у фонді 271к, зокрема: листування з українськими емігрантськими організаціями та емігрантами у Польщі, Чехословаччині, Італії, Болгарії, Румунії, Швейцарії, Німеччині, Туреччині та ін. з питань діяльності Бібліотеки, про її фінансову підтримку, збирання пожертв, надіслання книг та матеріалів (спр. 2-6, 14-15), копії листів Ради бібліотеки до українських емігрантів та організацій з висловленням подяки за отримані кошти та матеріали (спр. 7-12), каталог виставки, присвяченої гетьманові І. Мазепі (спр. 17), журнали обліку надходжень до бібліотечного зібрання за різні роки (спр. 18-23), фінансові документи та підписні листи Бібліотеки (спр. 24-42), статутні документи різних українських еміграційних установ, спогади учасників Визвольних змагань, рукописи праць українських емігрантів на різні теми, документи, які були передані до бібліотечного зібрання (спр. 43-74), вирізки з різних періодичних видань з української тематики (спр. 75-80, 82-118), а також вирізки з газет про процес Шварцбарда (спр. 119-128). Ці матеріали дають можливість реконструювати окремі сторінки діяльності Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, проливають світло на процес комплектування її книжкової та архівної колекції у міжвоєнний період.

22 квітня 1929 р. Рада висловлювала подяку В. Королеву за згоду стати представником Бібліотеки у Чехословаччині та відзначала, що з особливою вдячністю приймає його пропозицію передати до архіву Бібліотеки листи різних осіб: “Від Вас буде залежати, на яких умовах ті листи будуть прийняті, і власне, коли і як їх можна буде використовувати [...] Що до заходів про одержання речей, які лишаються після певних осіб, то це річ така делікатна, що її переводити самій Раді трудно. Тут якраз наші представники були б на місці, як от Ви зробили з Є.Х. Чикаленком. За це Вас Рада найбільше дякує. Взагалі такі легати можна

діставати лише дякуючи персональним зв'язкам. А натурально ця думка Ваша дуже добра й використовувати такі можливості конче потрібно [...]»¹³.

Взагалі слід відзначити, що на початковому етапі В. Королів був одним з найбільш активних представників Бібліотеки. У листі від 4 вересня 1929 р. Рада бібліотеки підкреслювала: “Те, що Ви до цього часу прислали, цінне й важне. Такого представника, з такою енергією, як Ваша, годі відшукати”. В. Королів не тільки регулярно надсилав до Бібліотеки книги та періодичні видання, але й намагався поповнити бібліотечні фонди рукописними матеріалами відомих українських діячів. Так, у тому ж листі від 4 вересня підносилось питання про долю речей та рукописів, які залишилися після смерті відомого громадського діяча Є.Х. Чикаленка, і які В. Королів пропонував перевезти до Парижа для зберігання у Музеї при Бібліотеці. На жаль, на той час Бібліотека не мала задля цього ані фінансів, ані відповідних приміщень: “Ви питаєте, що робити з речами пок[ійного] Євг[гена] Харламповича. Це для Бібліотеки зараз трудне питання, а саме: збирати всі його речі. Натурально, що дрібніше: рукописи, книжки, матеріали різні, то все треба взяти й зберегти при Музеї. Що ж до одежі, то це було б затяжко. Бо помешкання у нас не таке велике. Чи не гадаєте Ви, що такі речі легше було б передати до Музею при Університеті. А зрештою цікаво було б знати, скільки того всього буде. Бо була б велика шкода, коли б, зібравши такі речі, довелося їх тримати десь у скрині, без спроможності їх виставити, як то годиться. Так само і з пересилкою тих речей важко щось сказати. Очевидно, що можна, то посилкою, а що ні, то доведеться передати з okazjiю”¹⁴.

4 жовтня 1929 р. бібліотекар І. Рудичів повідомляв В. Королеву, що одержав посилки з книжками і висловлював йому та Н. Королеві вдячність за них. Він також відзначав, що В. Прокопович підтримав ідею В. Королева про створення при Бібліотеці колекції портретів зарубіжних діячів та письменників, які прихильно ставились до українського народу та писали про нього¹⁵.

Матеріали РДВА свідчать, що серед інших представників Бібліотеки були генерал В. Сікевич у Вінніпезі, проф. М. Антонович у Берліні, проф. І. Шендрік у Львові, сотник М. Забело у Туреччині. Рада намагалась постійно підтримувати з ними контакт, обговорюючи у листах питання комплектування Бібліотеки та збирання пожертв. Показовим у цьому відношенні є лист до представника Бібліотеки у Туреччині сотника М. Забели, датований 29 квітня 1929 р., в якому були викладені інструкції щодо основних аспектів його діяльності: “подавайте нам адреси різних організацій українських у Туреччині, а також окремих осіб. Чи не відомо Вам про ті організації, що існували раніше, скажімо, 5-6 літ назад, от як Союз Хліборобів. Чи перебуває в Царгороді п. Зоц-Кравченко? А чи лишилися які папери після покійного Адасовського? Взагалі дбати треба про те, щоб після померлих наших людей їхні архі-

ви переходили не до приватних людей, а до Музею. Так само й справи та архіви організацій. Між іншим важно мати фотографії наших людей. Збирайте всяку пам'ятку, навіть найдрібнішу. Якщо маєте Ви, чи хтось інший витинки з турецьких газет з днів смерті бл. п. Головного отамана та з днів процесу Шварцбарда, просимо передати їх до Музею, бодай поодинокі числа”¹⁶.

12 жовтня 1930 р. Г. Келлер-Чикаленко (донька Є. Чикаленка) повідомляла Раду Бібліотеки: “Високоповажані Панове, посилаю сьогодні ящик книжок: українських, російських і французьких, колекцію вирізок з газет, кілька фотографій, поштових карток з портретами українських письменників та діячів і автограф Миколи Лисенка, чорновик, який колись, прийшовши на лекцію, випросила в нього після того, як він мені заграв ту свою композицію в нагороду за вивчену лекцію”¹⁷. Загалом вона надіслала 93 книги та 63 журнали. Проте, особливе зацікавлення у співробітників Бібліотеки викликав нотний аркуш “Moderato melancholique”, написаний власноручно М.В. Лисенком.

У листопаді генерал Юнаків з Тарнова (Польща) передав до Бібліотеки фотографії та матеріали біографічного характеру¹⁸; у грудні – інженер В. Філонович з Праги передав мапу рейду Ю. Тютюнника в 1921 р. та 6 таблиць – список 359 розстріляних в Базарі¹⁹; О. Безпалко – мапу України, якою користувався начальник Генштабу Армії УНР генерал Юнаків²⁰.

24 лютого 1931 р. генерал О. Удовиченко передав до архіву при Бібліотеці “пакунок різного листування, що відноситься до перебування Армії Української народної республіки в таборах: Каліш і Стрілково в Польщі” за 1920 – 1924 роки та 13 оригінальних листів С. Петлюри. У супровідному листі до Ради Бібліотеки О. Удовиченко відзначав:

“При цьому листі прикладаю 13 листів, написаних власною рукою Головного отамана Симона Петлюри, які передаю в розпорядження бібліотеки.

Ці листи відносяться до періоду 1920 – 1924 років та містять в собі: накази, розпорядження, інформації та ін., зв'язані з перебуванням Армії УНР в таборах.

Я прошу Раду бібліотеки залишити за мною право користуватися цим цінним матеріалом.

Передаю наступні листи:

1. Лист від 10. III. 23 року (стор. 58 і 59). На ім'я генерал-інспектора та начальника Генерального штабу, в копії Воєнміну. Зміст: застереження щодо виїзду вояків на роботу до Франції.

2. Лист від 27. XII. 1922 року (стор. 42). На ім'я генерал-інспектора, начальника Генерального штабу, копія Воєнміну. Зміст: в справі архіву Армії та окремих частин. Необхідність опрацювання історії дивізій.

3. Лист від 17. XI. 1922 року (стор. 31). Генерал-інспектору. Зміст: розпорядження щодо влаштування річниць розстрілу вояків в м. Базар.

4. Лист від 15. IX. 1922 року (стор. 74). Воєнміну. Зміст: розподіл грошей для Армії.

5. Лист від 23. IX. 1922 року (стор. 67-73). Генерал-інспектору, копія Воєнміну. Зміст: наказ цей викликаний від'їздом вояків до ССРСР. В ньому зазначено про необхідність широко провадити культурну працю та на національне виховання вояків. З цією метою призначався в табір б. пр. міністр В. К. Прокопович. "Треба з нашої армії створити фанатиків української державності, людей національної честі і самоповаги".

6. Лист від 14. X. 1922 року (стор. 58). Зміст: розпорядження щодо похорон ген. Пилькевича.

7. Лист від 24 грудня (старого стилю) 1921 року. Генерал-інспектору (стор. 16). Зміст: привітання з Різдвяним святом.

8. Лист від 21. XII. 1921 року (стор. 15). Генерал-інспектору, копія начальнику Генерального штабу. Зміст: запитання про працю військового факультету в таборі Стрілково.

9. Лист від 25. V. 1922 року (стор. 13). Генерал-інспектору. Зміст: наказ генерал-інспектору виїхати до Стрілково та полагодити непорозуміння, що виникли там серед командного складу.

10. Лист від 22. V. 1922 року (стор. 7 і 8). Генерал-інспектору, копія командирам груп. Зміст: розпорядження з приводу прибуття до таборів більшовицької репатріаційної комісії.

11. Лист від 13. X. 1922 року (стор. 13-15). Генерал-інспектору, копія Воєнміну. Зміст: в справі перебування в таборах репатріаційної більш. Комісії та оголошення "амністії".

12. Лист від 14. X. 1922 року (стор. 18). Генерал-інспектору. Зміст: висловлюється спів жаль українській Армії з приводу смерті генерала Пилькевича.

13. Лист від 17. XI. 1922 року (стор. 29 і 30). Генерал-інспектору, копія Воєнміну. Зміст: про необхідність збирати матеріал про діяльність Чека від осіб, втекли з України²¹.

Цінні матеріали планував передати до бібліотечної колекції відомий український громадський діяч Євген Бачинський²². 20 січня 1936 р. він писав до І. Рудичева з Женеві: "Для Бібліотеки у мене знайшлося б багато чого, лише не маю часу переглядати: у льоху у мене лежать ще 16 ящиків, а вже й забув із чим. От якби приїхали переглянули б і відвезли б із собою, бо пересилати це коштує. Я останні роки зайнятий своїм архівом. У мене є в квертах персональні матеріали більше як про 800 людей, котрих я особисто знав або листувався за останні 30 літ життя мого. Надзвичайно цінний матеріал, котрий я поволі доповнюю власними споминами. Це правдива історія еміграції української та осіб чужих, котрі до української справи торкалися. Але це і архів, який має і практичне значіння, принаймні для мене, бо про багатьох з наших сучасних діячів знаходяться документи вельми цікаві і корисні принагідно. Треба Вам сказати, що за весь цей час я більш менш акуратно вів

свої нотатки, і тому маю таке занотоване, що й не сниться багатством! Це вже хіба після моєї смерті передано буде до Національного Архіву”²³. У листі від 28 травня 1937 р. Є. Бачинський відзначав, що в його архіві вже зібрано 938 персональних досьє і 144 загальних – “дуже цікавий матеріал!”²⁴.

Влітку 1938 р. І. Рудичів відвідав Є. Бачинського у Женеві. З листів І. Рудичева відомо, що за дорученням В. Прокоповича під час свого перебування у Швейцарії він обговорював з Є. Бачинським справу заснування філії Української бібліотеки ім. С. Петлюри у Женеві (до якої останній обіцяв передати своє архівне та книжкове зібрання)²⁵. З цієї подорожі І. Рудичів привіз до Парижа архів П. Чижевського²⁶ та окремі книжкові видання.

27 квітня 1939 р. на засіданні Ради Бібліотеки окремо розглядалося питання “Дар п. Євгена Бачинського та Філія Бібліотеки в Женеві”. У своєму виступі В. Прокопович інформував Раду про те, що Є. Бачинський, який з 1938 р. є представником Бібліотеки у Швейцарії, погоджується передати свою цінну книжкову колекцію Українській бібліотеці ім. С. Петлюри, але “в залежності від майбутніх обставин”, котрі він детально не визначає. Окрім того, Бачинський висував наступні умови передачі: 1) закріплення за ним вільного доступу до бібліотеки упродовж всього його життя, 2) його зібрання мало складати основу філії бібліотеки ім. С. Петлюри в Женеві, 3) він мав виконувати обов’язки кустоса цієї установи. Далі В. Прокопович повідомляв Раду про те, що Є. Бачинський володіє також цінним архівом, який він у майбутньому також може передати до женевської філії Бібліотеки “на особливих умовах”²⁷. Заслухавши інформації В. Прокоповича, Рада ухвалила затвердити Є. Бачинського представником Бібліотеки ім. С. Петлюри в Женеві, доручити І. Рудичеву розробити технічний план організації філії та просити Є. Бачинського точно визначити “майбутні умови – обставини” передачі ним його книжкових та архівних збірок на зберігання до цієї установи²⁸.

Отже, Рада Бібліотеки намагалась зібрати у її фондах важливі матеріали з історії української визвольної боротьби. Однак, серед усіх пам’яток головну увагу вона приділяла матеріалам, пов’язаним із життям та діяльністю С. Петлюри. При Бібліотеці, “як її неподільна частина”, існував Музей імені С. Петлюри, де зберігались його посмертна маска, рукописи, світлини, архів Судової комісії в справі процесу Шварцбарда (останні документи упорядкував та склав до них інвентарний опис професор А. Яковлів під час свого перебування у Парижі влітку 1937 р.)²⁹.

Важливе значення для вивчення різних аспектів діяльності української еміграції в Європі має фонд 270 РДВА, який містить частину редакційного портфеля часопису “Тризуб” (загалом 106 справ). Громадсько-політичний та літературно-мистецький тижневик “Тризуб” був пресовим органом унерівської еміграції, який був заснований

у Парижі в жовтні 1925 р. з ініціативи С. Петлюри й виходив тривалий час за редакцією В. Прокоповича (1925 – 1939), а в останні місяці свого існування – за редакцією О. Шульгина (1940). Активну участь у виданні брали В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лівіцький, В. Сальський, О. Удовиченко, К. Мацієвич, Д. Дорошенко, М. Ковальський та ін., а його редакція розміщувалася в одному приміщенні з Українською бібліотекою ім. С. Петлюри. Архів “Тризубу” спіткала спільна з бібліотечним зібранням доля – він також був конфіскований та вивезений нацистами на початку 1941 р.

Сьогодні матеріали з редакційного архіву “Тризубу” зберігаються, як вже відзначалося, у Російському державному військовому архіві, а також у Державному архіві Російської Федерації³⁰. У передмові до опису фонду 270 РДВА зазначено, що документи надійшли до ЦДООА СРСР у 1955 р. У 1958 р. вони були систематизовані за тематичною ознакою, сформовані у справи, до яких було укладено опис. Значну частину матеріалів становили числа “Тризубу”, автографи статей і заміток, гранки та верстки окремих номерів. У фонді також відклалися документація різних українських еміграційних організацій – листи, звернення, резолюції тощо.

Таким чином, матеріали РДВА значною мірою доповнюють інформацію розрізнених джерел з історії української еміграції у Франції міжвоєнного періоду, яка крім того представлена сьогодні у фондах Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Всі вони опинилися в різних архівосховищах внаслідок численних переміщень в ході Другої світової війни та у повоєнні роки. Тривалий час, перебуваючи на таємному зберіганні, вони були недоступні для дослідників. Цілісне та комплексне використання цих матеріалів можливе лише за умови організації повноцінного інтелектуального доступу до їх інформації, важливою передумовою якого є підготовка та видання анотованого путівника по фондах “еміграційної” україніки, яка зберігається як в українських, так і зарубіжних архівосховищах, у тому числі – в Російському державному військовому архіві.

Примітки:

¹ Лозенко А. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С. 18-30; Мушинка М. Музей Визвольної Боротьби України і доля його фондів. – Мельборн, 1996. – 114 с.; Він же. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917 – 1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 532-545; Його ж. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К.: Державний комітет архівів України, 2005. – 158 с.;

Український музей у Празі (1925 – 1948): Опис фонду / Упоряд. Р. Махаткова. – К.; Прага, 1996. – 296 с.; Кентій А.В. Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” // Архіви України. – 2000. – № 1/3. – С. 43-49; Палієнко М. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х рр. ХХ ст. // Історичний журнал. – К., 2004. – № 3. – С. 27-38; Ї ж. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930 – 1945 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія. Економіка. Філософія”. – 2001. – Вип. 5. – С. 349-356; Ї ж. Невідомі сторінки історії архіву Уряду ЗУНР у Відні // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 13-24; Ї ж. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі в світлі документів українських архівів // Пам’ять століть. – 2006. – № 1. – С. 91-108; Ї ж. Архіви української еміграції у радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 196-213 та ін.

² Див.: Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 798 p.

³ Грімстед Патріція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с. У праці розглянуто останні роки діяльності Українського історичного кабінету та Російського закордонного історичного архіву в Празі, висвітлено окремі аспекти вивезення архівної україніки з Праги до Києва та Москви, опрацювання її в спецвідділах радянських архівів. На жаль, в українському перекладі побачила світ лише незначна частина монографії П.К. Грімстеда, основний же масив українського видання складають документальні додатки, а саме факсимільно відтворені тексти документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації та фотодокументи з Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного.

⁴ Про фонди україніки у Чеській Республіці див.: Русская и украинская эмиграция в Чехословацкой республике (1918 – 1938): Путеводитель по архивным фондам и собраниям в Чешской республике / Сост. Вацлав Поданы, Барвикова Гана. – Прага, 1995. – 132 с.; Український музей у Празі (1925 – 1948): Опис фонду / Упоряд. Р. Махаткова. – К. – Прага, 1996. – 296 с.; Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. – Нью-Йорк; Прага, 2005. – 222 с.

⁵ Указатель фондов иностранного происхождения и Главного управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР Российского государственного военного архива / Под ред. В.П. Козлова, В.П. Кузеленкова. – М., 2001. – С. 3-4.

⁶ Там само. – С. 5.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 7. – Спр. 499. – Арк. 279-287.

⁸ Максакова Э. Пять дней в Особом архиве // Известия. – 1990. – № 49-53.

⁹ Архивы России. Москва и Санкт-Петербург: Справочник-обозрение и библиографический указатель. Русское издание / Гл. ред. В.П. Козлов, Патриция Кеннеди Гримстед. – М., 1997. – С. 212-216.

¹⁰ Указатель фондов иностранного происхождения... – С. 21.

¹¹ Див.: Grimsted P.K. The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic // Harvard Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. XXI. – P. 401-405.

¹² Див.: Grimsted P.K. The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. XXII. – P. 181-208; Grimsted P.K. The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic // Harvard Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. XXI. – P. 393-461; Йосипишин Я., Палієнко М. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі в світлі джерел та спогадів. – К.; Париж, 2006. – 123 с.

¹³ РДВА. – Ф. 271к. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 245-245зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 241-242.

¹⁵ Там само. – Арк. 239.

¹⁶ Там само. – Арк. 144.

¹⁷ Там само. – Спр. 2. – Арк. 254.

¹⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 649.

¹⁹ Там само. – Арк. 548. Цікавим є той факт, що ще на першому засіданні Ради Бібліотеки 15 січня 1929 р. О. Шульгин доповідав про те, що В. Філонович пропонував придбати для Музею С. Петлюри: 1) архів військового відділу Ю. Тютюнника, 2) оригінальні листи гетьманів П. Дорошенка та П. Полуботка, 3) картини “Базар”, які мав намалювати М. Битинський, 4) архів Чесько-українського комітету. Рада ухвалила придбати архів Чесько-українського комітету та зв'язатися з проф. І. Шендриком у Львові в справі архіву відділу Тютюнника. На жаль, протоколи засідань Ради та листування її членів не дають можливість точно відтворити подальший перебіг цієї справи, але можна констатувати, що до Бібліотеки потрапили мапа, передана В. Філоновичем, та таблиці розстріляних у Базарі, виготовлені М. Битинським.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4362. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11; Тризуб. – 1931. – Ч. 1 (1 січня).

²¹ РДВА. – Ф. 271к. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 240-241.

²² Євген Бачинський (1885 – 1978) – український громадський діяч, журналіст. Народився у Катеринославі. Через переслідування з боку царату за революційну діяльність був вимушений емігрувати до Західної Європи. У 1909 – 1912 рр. був членом Української громади у Парижі, 1914 р. переїхав до Женеви, де взяв участь у заснуванні Української громади. У 1915 – 1917 роках входив до складу Союзу визволення України і був редактором його друкованого органу “Вістник СВУ”; редагував у Лозанні журнал “La Revue Ukrainienne”. З 1922 р. був офіційним представником